Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३६८

Title न्यायकुसुमाञ्जलि कारिका व्याख्यानम्

Author उदयनाचार्य:

Extent ९३ Age x

Subject न्याय वैशेषिकं

न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यानम्

१३६८

सः तथा च वैदिकव्यवहारविलोपापत्तिरिति न विधांतरसंभवः नेश्वरानंगीकार इति। ननु सर्वमिदं
संभवति यदि प्रलये वेदस्य विच्छेदः तदेव वर्णानां नित्यतया वर्णात्मकस्य तस्यापि नित्यत्वात तथ
च सर्गादिकाले वेदजन्यबोधप्रामाण्यग्रहो नित्यत्वेन यन्निर्दोषत्वं तद्विशिष्ट... ज्ञजन्यत्वेन
भविष्यतीति किमीश्वरेणान्न चोत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इत्यादिष्वतीतानां विनाशकारादेस्त्याग
विनाशे स्वीकारमनुपपन्नं तथा तेषां तथाविधानित्यत्वस्वीकारस्यावश्यके उत्पन्नो गकार इत्या
दि प्रतीतीनां त्वाश्रयः वायुसंयोगसंयोगत्वरूपपरंपरासंबंधेन वायूत्पत्त्यादिविषयकल्पने गौरवा
ति वाच्यमाशब्दानंतकादीनामुत्पत्तिविनाशकल्पने न गौरवापत्तेः तथा तत्कालीनगकारैतत्कालीनगकारयो
रभेदावगाहिन्यास एव तद्गकार इत्याकारकप्रत्यभिज्ञायाः विना वर्णानां नित्यत्वानभ्युपगमे गकारम

519

कु. का. टी. र०   ती।   स्य ८

नुपपन्नतया च तादृशप्रतीतीनां ज्ञाततया विषयपरंपरासंबंधेन चा प्रतीत्यादिविषयितायाः कल्पनस्यैव सम्यक
त्वात् तानि च वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे विजातीयवायुसंयोगस्य कार्यतावच्छेदकं गकारादिप्रत्यक्षत्वं तेषाम
ते वायुसंयोगस्य वर्णव्यंजकत्वात्० वर्णानामनित्यत्ववादिनां तु तस्य कार्यतावच्छेदकं गत्वादिकं तेषां मते तस्य
25 वर्णोत्पादकत्वात्० तथा च वर्णनित्यत्वाभ्युपगमे वायुसंयोगे कार्यतावच्छेदकत्वाघेव संभवेन तस्य तदेवो
चितमिति वाच्यम्। तन्मतेपि विषयितासंबंधेन गादिरेव तदवच्छेदकत्वसंभवात्। न च गत्वादेर्विषयितासं
बंधावच्छिन्नतदवच्छेदकमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम्। अगृहीतकत्वगत्वादिकशब्दरूपकोत्प रत
त्तिस्थले गत्वादिविषयकशाब्दत्वादिना गकारादिविषयकस्य प्रत्यक्षस्यासंग्रहेण तथात्वे तु मशकत्वात्
तथा चोपदर्शितयुक्त्या वर्णानांनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावेन तत्स्वरूपस्य वेदस्यापि नित्यतया ज्ञान

२५   २५

येतद्विच्छेदासंभवान्नोपदर्शितयुक्त्या ईश्वरसिद्धिरिति चेन्नैवम्। वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे सर्वदा वर्णानां प्रत्यक्षा
पत्तिः। तत्तत्पुरुषीयशब्दश्रावणत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेन क्लृप्तस्य तत्तत्पुरुषीयकर्णावच्छिन्नशब्दसमवाय
स्य सर्वदा तत्र सत्त्वात्। ननु वर्णप्रत्यक्षे वायुसंयोगविशेषाणां विशेष्यहेतुत्वस्य कल्पनीयतया सर्वदा तदभा
वान्न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम्। तथापि तत्तत्पुरुषीयकर्णावच्छिन्नशब्दसमवायरूपसामान्यकारणबलात्स
र्वदा तदापत्तिसंभवात्। न च तथाविधसामान्यकारणेन फलेजननीये विजातीयवायुसंयोगस्य सहकारित्वाभ्युप
गमम्मा नैवमिति वाच्यम्। वायुसंयोगं विनादितथाविधसामान्यकल्पनीयम्। तथा च[illegible]सामग्र्या फलेजननी
ये वायुसंयोगध्वन्यतरस्य सहकारित्वाभ्युपगमम्मात्रोक्तापत्तिः। तदा तत्र तादृशान्यतररूपसहकार्यभावादि
ति वाच्यम्। तथाविधकार्यकारणभावकल्पने गौरवात्। वर्णस्यानित्यतामते सर्वदा वर्णे तत्तत्पुरुषीयकर्णावच्छि

कु· का·०टी·र·

न्न समवायरूपकारणाविरहेण प्रत्यक्षापत्तेरसंभवात् तादृशकारणाभावाकल्पनेन लाघवसंभवात्० हेतुतया युक्त्या

वसिद्धस्य शब्दनित्यत्वसिद्धौ तस्योत्पत्तिविनाशकल्पनगौरवस्य [illegible] फलमुखतया दोषत्वात् न च वर्णस्यानित्यत्वाभ्यु

पगमे स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्कालीनगकारेण तत्कालीनगकारजातीयाभे

२८ दविषयकत्वेनैव तदुपपत्तेः। न च तथा सति तादृशप्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयो यं गकार इति प्रत्यभिज्ञातोऽवैलक्षण्या

पत्तिरिति वाच्यम्० तत्र जातित्वस्यागत्वांशे भानाभ्युपगमे न तस्यास्ततो वैलक्षण्यसंभवादित्यधिकं वर्णनित्य

तावादेऽसंधेयम्। तस्मादुपदर्शितयुक्त्या वेदस्यानित्यत्वसिद्धौ प्रलये तद्विच्छेदसंभवेन सर्गाद्यकाले वेदजन्यग्र राम

हस्य प्रामाण्यज्ञानं विना ईश्वराङ्गीकारेण निर्वहतीति तत्स्वीकार आवश्यक इति सा। ननु सति प्रलये उपदर्शितरीत्या

२६ ईश्वरः सिध्यति स एव नास्ति प्रमाणाभावात् तत्स्वीकारे अहोरात्रमव्यवहिताहोरात्रपूर्वकमिति नियमभंगापत्तेः

२६

कालत्वस्य भोगव्याप्यत्वभंगापत्तेश्च। एवं प्रलयाभ्युपगमे आधुनिकानां ब्राह्मणत्वाभावापत्तिः॰ ब्राह्मणजन्य
स्यैव ब्राह्मणत्वाभ्युपगमेन सर्गाद्यकाले समुत्पन्नस्य तज्जन्यत्वाभावेन ब्राह्मणत्वाभावात्। इदानींतनानां सुतरां
तज्जन्यत्वाभावसंभवात्। एवं शाब्दव्यवहारविलोपापत्तिश्च। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धैरभावेन शंकितग्राहकप्रयोज्य
वृद्धप्रयोजकवृद्धव्यवहाराभावात्। घटादिनिर्माणनैपुण्यस्य पूर्वपूर्वतद्दर्शनसापेक्षस्य सर्गाद्यकालेऽसंभवेन
घटादिसंप्रदायोच्छेदापत्तेश्च इत्यत आह॰ वर्षादिवदुपाधिर्वृत्तिरोधः सुषुप्तिवत्। उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्ण[illegible]या[illegible]
प्र[illegible]यादयः॰ वर्षादिवत्॰ वर्षादिनाव्यवहितवर्षादिनपूर्वकं वर्षादिनत्वादित्यनुमानेऽर्को[illegible]सिद्धान्यतरा[illegible]
स्थितरविपूर्वकत्वरूपोपाधिवत् भवोपाधिः। अहोरात्रत्वेनाव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वे साध्ये अव्यवहितसंसारपू
र्वकत्वमुपाधिः तथा चोपाधिसत्त्वान्न तथाविधानुमानात्। अहोरात्रेऽव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वे साध्यासिद्धिग्र
स्त इति भावः। कालत्वस्य भोगव्याप्यत्वे दूषयति। वृत्तिरोध इति। वृत्तिरोधः अदृष्टरोधः सुषुप्तिवत्॰ तथा च सुषु

त्रिकालेऽपि याकृतिपर्यादृष्टानां निरोधः। तथा च कदाचित्समस्तादृष्टनिरोधोऽपि संभवतीति तथाविधकालानुमानम

प्रयोजकमिति भावः। इदानींतनानां ब्राह्मणत्वाभावप्रसंग इति तृतीयबाधकं निरस्यति उद्भिदित्यादि॰ यथा उद्भि

दास्यशाकविशेषस्तंडुलकणो[illegible]त्पन्नस्तथाविधशाकविशेषबीजेभ्य उत्पद्यते। यथा वा वृश्चिकस्य गोम

यात् वृश्चिकोत्पत्तिः तथा सर्गाद्यकाले केवलाद् दृष्टविशेषात् इदानीं च ब्राह्मणात् ब्राह्मणस्योत्पत्तिरित्यर्थः। न चैवं

२१ सति ब्राह्मणं प्रति ब्राह्मणस्य हेतुतायां सर्गाद्यकालीनब्राह्मणे व्यभिचार इति वाच्यम्। सर्गाद्यकालीनब्राह्मणे

ऽपि वैजात्यवच्छिन्नं प्रति ब्राह्मणत्वेन हेतुत्वस्य कल्पनीयतया अनुपपत्त्यभावात्। अदृष्टविशेषजन्यतावच्छेद राम

कजातिस्तु सर्वब्राह्मणसाधारणी तस्या इदानींतनब्राह्मणव्यावृत्तत्वे मानाभावात्। न चैवं सति ब्राह्मणं विनापि अ

दृष्टविशेषेण सर्गाद्यकाले ब्राह्मणोत्पत्त्या॰ इदानीमपि अदृष्टविशेषबलात् ब्राह्मणं विना ब्राह्मणोत्पत्त्यापत्तिरिति

२० वाच्यम्। अदृष्टविशेषेण फलेजननीये तथाविधकालविशेषे ब्राह्मणान्यतरस्य सहकारितया अनुपपत्त्यभावा २०

ह्मणत्वविरुद्धत्वं चापरं विश्वामित्रत्वं तदेव क्षत्रियव्याप्यम्। एकं ब्राह्मणत्वमेकं क्षत्रियत्वं चेति जातिचतुष्टयमतथा चत्वा
त्ववात्र० ब्राह्मणत्वव्याप्यविरुद्धमेदेन विश्वामित्रत्वस्यैव द्वैविध्यमानं तु विपरीतमपि पंचजातिकल्पने गौरवादिति। न च
विश्वामित्रशरीरमात्रवृत्त्येकं ब्राह्मणत्वं विश्वामित्राभिन्नब्राह्मणशरीरमात्रवृत्ति ब्राह्मणत्वं चापरमेवमेवं क्षत्रि
यत्वमपि द्विविधं क्षत्रियविश्वामित्रब्राह्मणविश्वामित्रसाधारणं विश्वामित्रत्वं तु नैकं प्रमाणाभावात्। तथा च ब्राह्म
णत्वमादायनानात्वकल्पोपि जातिचतुष्टयमात्रमिति ब्राह्मणत्वे नानात्वमादाय विनिगमनाविरहो दुरुद्धर एवेति वा
च्यम्। ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वयोर्नानात्वे ब्राह्मणत्वावच्छिन्नं प्रति ब्राह्मणत्वेन हेतुताद्वयम्। क्षत्रियत्वावच्छिन्नं प्रति
क्षत्रियत्वेनापि हेतुताद्वयमतत्र परस्परव्यभिचारवारणाय तदर्थमातथाविधकार्य्यकारणभावचतुष्टये एवका
र्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वं निवेशनीयम्। विश्वामित्रत्वस्य नानात्वे तु विश्वामित्रत्वेन हेतुतास्थले का
र्य्यकारणभावद्वयमातत्र व्यभिचारवारणार्थं तथाविधकार्य्यकारणभावद्वय एव कार्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहि

तोऽसत्त्वनिवेश इति स्फुटतरमेव लाघवमित्यलमप्रसक्तेन विचारेण प्रलयाभ्युपगमे व्यवहारोच्छेदापत्ते
रिति रूपबाधकमुद्धरति। मायावदित्यादि। घटानयनादिसंपादकस्य सूत्रसंचारितदारुपुत्रकं प्रति घटमानय
त्यादिनियोगस्य कारकाता। मायाविनो यथेतरेषां शक्तिग्रहादयः तु ध्यासमीदो प्रयोज्यवृद्धशरीरदृष्टा
२१ विच्छेत्ताऽतः घटानयनसंपादक घटमानयेति वाक्यनियोजके ईश्वरादेवेतरेषां शक्तिग्रहादय इत्य[illegible]
संप्रदायग्रहस्य शक्तिग्रहार्थकत्वादिति। आदिपदार्थस्त्वत्र कुंभकारशरीरग्राहकादीश्वरादेव घटादिशिक्षा इत्य राम
र्थामिति। [illegible] एतावता प्रलये बाधकं निरस्य॰ इदानीं प्रमाणमाह॰ जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः
स्वाध्यायकर्मणोर्ह्रासदर्शनतोह्रासः संप्रदायस्य मीयतां संप्रदायस्य वेदादिसंप्रदायस्य ह्रासः। अत्यंतोच्छेदः मी
यतामनुमीयताम। अथ च वेदादिसंततिरत्यंतमुच्छिद्यते ध्वंसप्रतियोगित्वादिति [illegible] नि यावत्त वेदादिस

२१ २१

[redacted] [illegible] प्रदीपसंततिवदित्यनुमानाकारोऽस्य क्रमः। ---------- श्री
त्रेपद्दौ देवसिद्धिपरीहारार्थमाह० जन्मेत्यादि पूर्वं मनसः प्रजा बभूवुः ततः प्रजामात्रार्थि मैथुनसंभोगाः। इदानीं सं
भोगकामि मैथुनात् काकतालीयन्यायापत्त्योत्पत्तिरिति जन्मह्रासः पूर्वं चरुप्रभृतिषु संस्कारकर्म ततः दोत्रेषु ततो
गर्भेषु। इदानीं तु अपत्योत्पत्त्यनंतरं यथा कथंचिल्लोकव्यवहारमाश्रित्य तत्क्रियत इति संस्कारह्रासः पूर्वं सहस्रशा
खवेदाध्ययनं ततः षडंगसहितएकशाखः। इदानीं तु कश्चिदेकशाखामात्राध्ययनमिति विद्याह्रासः आदिपद इति
धर्मादेः परिग्रहः तत्र [illegible] ब्राह्मणा ---- पूर्वं उंछितवत्वयः ततः अ
याचितवृत्तयः। इदानीं तु सेवावृत्तय इत्यादि क्रमेण ज्ञेयः। धर्मह्रासस्तु पूर्वं चतुष्पाद्धर्मः ततस्त्रिपाद्धर्मः ततो द्वि
पादधर्मः। इदानीं तु एकपादधर्मः सोपि अप्रस्त्राद्दिमतो व्याकुल इति क्रमेण बोध्यः शक्तिर्वेदादिधारणप्रयोजिका मेधा

कुं॰का॰ टी॰२॰ (स्त्वानधिकरणभावकात्पर्याधिकरणकातदत्रि [redacted] घं सप्रतियोगित्वात्मकात्यंतो च्छेदप्रतियोगित्वरूपो हा
तस्या ह्रासः पूर्वापेक्षया। इदानींतनानां श्लोकैकमात्रधारणव्याकुलानामस्फुट‥ एवंसे वाहस्यादिना स्वोदरभरण
मात्रव्यस्तानामिदानींतनानां स्फुरणवेति। तथा च वेदादीनां ह्रासदर्शनेनपद्देऽपदर्शित हेतुना प्रदर्शितस्या ध्य
सिद्धौ तद्दृष्टकतया प्रलयसिद्धिरिति भावः। द्वितीयस्तत्त्वकार्यसंग्रहश्लोकमाह॰ कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं माय
वशात संहरन्हारंहारमपींद्रजालमिव यःकुर्वन्जगत क्रीडति तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवं विश्वैसे
कमुवं शिवं प्रतिनमन भूयासमंतेष्वपि श्लोकार्थस्तु यः परमेश्वर अलौकिकाद्भुतमयं लोकनिर्माणायोग्यं वि
३० लक्षणं जगतकारं कृत्वा कृत्वा मायावशात ततत्कालसहकृत संजिहार्षी मम रहिता दृष्ट वशात संहरन् हारंहा
रं [redacted] कुर्वन् क्रीडाति तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं निरवग्रहो निष्प्रतिबंधः स्फुरतां पुरुषाणा
२० मभिध्यानानुभवइच्छानुभावो यस्मात तादृशं भवं जगन्मूलकारणं शिवं प्रतिनमन् नमस्कारं कुर्वन्
२२

त्वाददोषइत्याच्यते तदा ५ अपितु ६ द्र भावः

पुरुषांतकालेषु भूयास्समित्याशंसा इति द्वितीयस्तवककारिकाव्याख्या॥ ननु योग्यानुपलब्धिरूपबाधक-
सत्त्वात् कथमीश्वरसिद्धिः यदि चेंद्रियकपदार्थसिद्धावेव योग्यानुपलब्धिर्बाधिका॰ न त्वतीन्द्रिये ईश्वरसि-
द्धौ तदभावसाधकत्वं स्यात् अयोग्यानुपलब्धेरप्रतिसिद्धेरिति भाव्यते तदा अतीन्द्रियशशशृंगस्यापि सिद्धाप-
त्तिः। यदि च योग्यानुपलब्ध्या शशशृंगाभावो न सिद्ध्यति साधकाभावात् शशशृंगं तु वक्ष्यमाणेश्वरसाधका-
नुमानजागरूके ईश्वरे स्त्रीयेषु साधनता ज्ञानशरीराद्यभावेन कर्तृत्वाभावसिद्ध्या तस्यापि शशशृंगतुल्य-
त्वापत्तेरित्यत आह॰ योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रति वंदिः कुतस्तरा[illegible]भावः। क्वायोग्यं क्वानुमानमनाश्रि-
योग्यादृष्टिः योग्यानुपलब्धिरयोग्ये परमेश्वरे कुतः। तथा चेश्वरोपलंभं प्रति योगितदाद्येतरप्रति योग्युपलं-
भकयावत्सामग्रीविशिष्टप्रति योग्युपलंभाभावं [illegible] योग्यानुपलब्धि [illegible] आदिनातीन्द्रियप्रतियो-
गिसिद्धाः १ निर्[illegible] लक योग्यानुपलब्धेरीश्वर

गिकाभावसिद्धिः तदायोग्यस्य शशशृंगाभावसिद्धिरपि मास्त्विति प्रतिबंदिसमाधानमाह॰ प्रतिबंदिरित्यादि यत
ःक्वायोग्यं शशशृंगं बाध्यते। अयोग्यं शशशृंगं न बाध्यते योग्यानुपलब्धिवशात्। अतीन्द्रियशशशृंगाभा
वः सिध्यतीति अतः प्रतिबंदिः कुतस्तरामतीन्द्रियशशशृंगाभावोपि न सिध्येदिति प्रतिबंदिः कुतस्तरां ना
स्तीत्यर्थः। तथाप्युपदर्शितरीत्या ईश्वरे कर्तृत्वाभावसाधने कथं पारमार्थिकेश्वरासिद्धिरित्याशंकामुद्धरति॰ नानु
३। मानमित्यादि॰ अनाश्रयं भवन्मते ईश्वरपक्षकर्तृत्वाभावानुमानं स्वीयेष्टसाधनताज्ञानाभावशरीराद्यभाव
हेतुकं न संभवतीत्यर्थः। अनुमितौ पक्षज्ञानस्यापि हेतुत्वादिति शेषः। इदंपलक्षणं गयाश्राद्धादौ परकीयेष्टसा तोप
धनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनेन स्वीयेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनेन स्वीयेष्टसाधनताज्ञानाभावस्य क राम
३१ र्तृत्वाभावादप्येतया शरीराद्यभावहेतोरप्रयोजकतया च न तेन तत्र कर्तृत्वाभावसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यमानन्दु ३१
३६

१ कर्तृत्वाभावस्य पारमार्थिकेश्वरे संबंधाभा

व्यावृत्या

पक्षाप्रसिद्ध्या पक्षतानाभावादीश्वरे न कर्तृत्वाभावसिद्धिरित्युक्तिर संभवदुक्तिकैव असत्ख्यात्या ईश्वरस्य
पक्षत्वान संभवादित्यत आह॰ [illegible]भाववत्त्वैकभाविकी इति विशेष्यता अभावविरहात्त सत्त्वं वस्तुनः प्रतियोगि
ताव्यावृत्यं कर्तृत्वं तदभाववत्त्वैकभाविकी पारमार्थिकी विशेष्यता ईश्वरे आश्रयता इति कारिकापूर्वार्धार्थः
अयं भावः॰ उपदर्शितरीत्या ईश्वरे कर्तृत्वाभावसाधने कर्तृत्वाभाववत्त्वेनैव ईश्वरस्य पारमार्थिकत्वम्। अ
न्यथा सदसतोः संबंधाभावेन पारमार्थिककर्तृत्वाभावसिद्धेः पारमार्थिकेश्वराभावसिद्धिविरोध[illegible] तथा च
कृते तथाविधसिद्धेरन्वेद्यत्वादिति। अयमीश्वरे कर्तृत्वाभावो न सा[illegible]ते। अपितु [illegible]वैयादीश्व
राभाव एव साध्यते। तथा च पारमार्थिकेश्वरासिद्धिरित्यत आह॰ अभावा[illegible]रहात तत्त्वमिति वैस्तुतः एवं तथा
च ईश्वराभावसिद्धौ ईश्वरे अभावप्रतियोगित्वमपि सिध्यति॰ तत्त्वाभावात्मकत्वम्। स्वरूपं वस्तुनः एवं ईश्व

रामावसिद्धावपि [redacted] ईश्वर [redacted] स्यपारमार्थिकै चेत्यूहै वेति भावः। भावबुद्धिप्रति
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं हेतुरिति ईश्वरज्ञानं विना ईश्वराभावबोधाभावात्। तदुपपत्त्य
र्थमीश्वरज्ञानमवश्यमंगीकार्यमात् तथा च पारमार्थिकेश्वरस्यावश्यकता। अन्यथा तज्ज्ञानासंभवात्। नन्
वा सत्ख्यात्मकेश्वरज्ञानादेव तदभावबुद्धिर्भविष्यतीति वाच्यम्। असतो भानानंगीकारेण। असत्ख्याति
सामग्र्या अकल्पनीयतया तथात्वासंभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु अनुपलब्धिमात्रेणाभावात्मकप्रतीतिर्
[illegible] सिद्धिप्रसंगात्। अपितु प्रतियोगितद्व्याप्येतरप्रतियोग्युपलंभ[illegible]सामग्रीविशिष्टप्र
तियोग्युपलंभा[illegible]भावरूपायोग्यानुपलब्धेः। तस्मां च प्रकृते नास्तीति कथमीश्वराभावसिद्धिः। प्रितोऽनु
पलंभो नास्ति नोपलंभः। अनुपलब्धिदशायां तादृशोपलंभसामग्री नास्तीति संपूर्णकोर्थः। तथा च यदि
रपीति दृष्टांतप्रदर्शनेनाह। दुष्टोपलंभसामग्री [illegible] रीशादियोग्यतानतस्यां नोपलंभोस्ति नास्ति सानुप

तादृशी सामग्री तदा न प्रतियोग्युपलंभाभावः। यदा तु तादृशसामग्री तदा निरुक्तयोग्यानुपलब्धिरिति न यथा श
शशृंगाभावसिद्धि [redacted] तथा
निरुक्तयोग्यानुपलब्धिविरहादीश्वराभावोपि न सिध्यतीति भावः। अथ यदि शशशृंगाभावो नास्ति तदा कथं
तर्हि शशशृंगं नास्तीति प्रतीतिरिति चेत न ह्येषा प्रतीतिः शशशृंगप्रतियोगिकाभावविषयिणी अपि तु श
शशृंगाभावविषयिणीति नानुपपत्तिगंधोपीति। ननु तथापि अभ्यमानो [illegible] न सर्वज्ञः न सर्वकर्त्ता ईश्वर इति चेत
नत्वादृ [illegible] मिवेत्यनुमानादीश्वरे सर्वज्ञत्वाद्यभावसिद्धौ फलतः पारमार्थिकेश्वराभावसिद्धिरित्यत आह। इ
ष्टसिद्धिः प्रसिद्धे शे हेत्वसिद्धिरगोचरे नान्या सामान्यतः सिद्धिर्नीता व्यपि तथैव सा। प्रसिद्धे शे प्रसिद्धे आ

त६

त्मनि नैवात्मादावित्ति यावत्ताउपदर्शितानुमानेनप्रत्नौक्तेइति [redacted] शेषः। ईश्वरसिद्धिः सिद्धसाधनम्
ननु ईश्वरात्मैव पक्ष इत्यत आह० हेत्वसिद्धिरित्यादि अगोचरे अज्ञाते ईश्वरात्मनि हेत्वसिद्धिः हेतोरज्ञानमित्य
र्थः। तथा च तस्याज्ञानेन तत्र हेतुत्तानासंभवात् तस्य पक्षत्वं संभवतीति भावः। ननु बाह्यत्वरूपेण ईश्वरा
त्मसिद्धिरित्यत आह [illegible] तत आह० नान्या सामान्यैः सिद्धिरिति सामान्यतः आ
३३ त्मरूपेण अन्या ईश्वरात्मनि विषयिनी सिद्धिरपि नेत्यर्थः० तेन रूपेणापि तु तज्ञाहकसामग्र्यभावादिति भा
वः। ननु आत्मत्वं न सर्वज्ञवृत्ति न वा सर्वकर्तृवृत्ति जातित्वात् गोत्ववत्त्वादित्यनुमानादात्मत्वे सर्वज्ञादिवृत्ति राम
त्वाभावसिद्धेः फलतः पारमार्थिकेश्वराभावसिद्धिरित्यत आह० ज्ञातावपीत्यादि आत्मत्वजातौ सर्वज्ञादिवृ
३४ त्तित्वं च साध्यं पितथैव पूर्ववदेव सा असिद्धि [illegible] त्यर्थः। अयं भावः। आत्मत्वसर्वज्ञावृत्तित्वाभावे साध्ये सर्वज्ञा ३४

मिति॰ अत्र शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यस्य अद्वितीयो ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः। आदिविद्वान् सिद्ध इत्यस्य आदौ सर्गादौ विद्वान् चिद्रूपः
सिद्धोऽणिमाद्यष्टविधैश्वर्यवान् इत्यर्थः। कूटस्थो नित्यो वा क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माणकायमधिष्ठा
य संप्रदायद्योतकोऽनुग्राहकश्चेत्यत्र क्लेशाः अविद्याऽहंकाररागद्वेषमरणभयानि कर्माणि यागाहिंसादि विपाका जात्या
युर्भोगाः फलपर्यन्तमाशेरत इत्याशया धर्माऽधर्माश्च तैरपरामृष्टोऽस्पृष्टो निर्माणकायमधिष्ठाय वेदनिर्माण
र्थं कायपरिग्रहं कृत्वा संप्रदायप्रद्योतको वेदप्रवर्त्तकः अनुग्राहको ब्रह्मादिनिर्माणोपदेष्टा इत्यर्थः। लोकवेदविरुद्धैर
पि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेत्यत्र लोकविरुद्धैर्विषभक्षणादिभिर्वेदविरुद्धैर्ब्रह्मवधादिभिर्निर्लेपो दृष्टादृष्टदोषशून्यः स्वतं
त्रः कर्त्रन्तरासहकारेण जगत्कर्त्ता इत्यर्थः। शिव इत्यस्य निस्त्रैगुण्यः सत्त्वरजस्तमःस्वरूपगुणत्रयाभाववानित्य
र्थः। पितामह इत्यस्य जनकस्यापि जनक इत्यर्थः यज्ञपुरुष इत्यस्य यज्ञे प्राधान्येन पूज्य इत्यर्थः सर्वज्ञः इत्यस्यार्थ

कका २१

ज्ञः सर्वज्ञ इत्यर्थः। निरावरण इत्यस्य निराकारो निर्व्यापो वा इत्यर्थः। उपाश्रयत्वेन देशित इत्यस्य विधिबोधितो मंत्र
मय इत्यर्थः। लोकव्यवहारसिद्ध इत्यस्य प्रतिमाद्याकार इत्यर्थः। यावदुन्नोपपन्न इत्यस्य यावन्निरुक्तैरुपपन्न इत्यर्थः।
कारव इत्यस्य शिल्पाकारा इत्यर्थः। विश्वकर्मेत्यस्य विश्वं जगत्कर्म कार्यं यस्येति व्युत्पत्त्या जगत्कर्तेत्यर्थः। उ
नीत्यादेरर्थस्तु जाति ब्राह्मणत्वादिः गोत्रं काश्यपादि प्रवरा श्च्यावनादयः चरणं वेदभागः कुलधर्मः कुलाचारस्त
३५ द्वदिति विदितानुभवे इत्यविदितोऽनुभवः क्षित्यादिरूपसाधारणकार्यसमूहो यस्य इति व्युत्पत्त्या असाधारणक्षि
त्यादिकार्यजनकत्वेन ज्ञाते इत्यर्थः। भवे इत्यस्य भवंति जगंति अस्मादिति व्युत्पत्त्या ईश्वरे इत्यर्थः। तथा च ईश्व
रे संशयाभावेन प्रवृत्ताया अभावादनुमित्यात्मकं ईश्वरमननं स्याशक्यं तया प्रकृतग्रंथस्य तत्वयोऽजनकं राम
त्वोक्तिरसंगतैवेति भावः कोऽपत्रमिदं नतीर्थपत्रे बोध्यम ३६

२ पुत्राद्यदर्शनेन तदभावनिश्चयेन पुत्रादेरसत्वात्। यद्यपि त्वेकवादिनश्चार्वाकस्य मते अनुपलं-
निश्चयवतश्चार्वाकस्य स्वहृदयकुट्टने शोकविह्वलतापि स्यात् परावृत्तस्यापि तस्य गृहे पुत्राद्यसंभाषणाद्युप-
गस्य गृहे पुत्राद्यभावनिश्चयेऽपि पुनः पुत्राद्यंतरोत्पत्यानानुपपत्तिरिति तदपि त्वेकवादिनीति चार्वा-
कस्य पुत्रादिप्रत्यक्षानुपपत्तिरूपबाधकं जागरूकमेवं तदानीं चार्वाकीयगोलकात्मकेंद्रियादर्शनवतः पु-
रुषेण तदभावनिश्चयेन तस्य तदभावात्। न चोपलब्धिविशेषाभावो न पदार्थाभावसाधकः। अपि तु तत्सामा-
न्याभाव एव तथा च चार्वाकीयगोलकात्मकेंद्रियादेः केषांचिदुपलब्ध्यानोकरीत्या तदभावसिद्धिरिति ना-
नुपपत्तिर्लेशोऽपीति वाच्यम् तथा सति घटवति भूतले घटापसारणानंतरं कस्यापि तदभावप्रत्यक्षानुदय-
प्रसंगात् भूतले घटस्य विद्यमानतादशायामुपलंभसत्वेन तत्रोपलब्धिसामान्याभावसत्वादिति। तस्मादनुप-
लब्धिर्न पदार्थाभावसाधिका अपि तु योग्यानुपलब्धिरेव। तथा चात्र कृते नास्तीति न ईश्वराभावसिद्धिरिति चार्वाक

[illegible]

कुसु टी.२

मतमुच्छेदकाद्यानन्तप्रवेशोपायोऽवसेयः। मीमांसकस्तु तोषयितव्यो भीषयितव्यश्च। तथाहि। अनुपलब्धिमात्रे
नाभावसाधकमित्यपूर्वसिद्धान्ततोऽपि भीयः। योग्यानुपलब्धिस्त्वभावसाधिकेति तदसंभवतईश्वराभावासिद्धाभी
35 घणीयस्त्वेति। ननूपलब्धिमात्रस्याभावसाधकत्वे सर्वत्रातीन्द्रियोपाधिसंदेहेन व्यभिचारसंदेहाद्व्याप्तिनिश्चयो दुर्ल
भः स्यात्। तथा च नानुमानं प्रमाणमिति कुत एवेश्वरसिद्धिरित्याशंकामपाकरिष्णुराह। शंका चेदनुमास्त्येव न चेत्
शंका ततस्तराम्। व्याघातावधिराशंका तर्कः शंकावधिर्मतः। व्याप्तिनिश्चये प्रतिबंधको व्यभिचारसंशयः कालां राम
तरीयदेशांतरीयधूमए वेति। यद्युच्यते तदा अनुमानप्रमाणमावश्यकमेवान्यथा कालांतरीयदेशांतरीयधू
मोपस्थितेरसंभवेन धर्मिज्ञानाभावात्। तथाविधसंशयासंभवात्। यदि च धूमसामान्ये व्यभिचारसंशयसामा
३५ न्याभावेन कालांतरीयधूमेन व्यभिचारसंशय इत्युच्यते तदा उपलभ्यमाने धूमे वह्न्यधिकरणवृत्तित्वानिश्चये
न व्याप्तिनिश्चयात्ततरां सुतराम् २

यात्र व्यभिचारसंशयासंभवेन॰ ततोऽनुमानप्रमाणमावश्यकमिति कारिकापूर्वार्द्धार्थः॥ ननूपलभ्यमानधूम एव
धूमत्वेन व्यभिचारसंशयः संभवति तत्र इति वंधकस्य धूमत्वावच्छेदेना व्यभिचारनिश्चयस्यासत्वात् तत्रा
व्याप्तिनिश्चयासंभवेन कथमनुमानप्रमाणमित्यत आह॰ तर्कः शंकावधिर्मत इति तर्कः॥ व्याप्तिविषयव्यभिचा
रसंशयप्रतिवंधक इत्यर्थः॥ ननु एवं सति तर्कमूलीभूतव्याप्तिनिश्चयस्यापि तर्कप्रयोज्यतया अनवस्थापत्ति
रित्यत आह॰ व्याघातावधिराशंकेति व्याघातः॰ धूमादिविशेष्यकवह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानव्यभि
चारशंकानिवर्तक इति चेत् धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निव्यभिचारशंकाकारणीभावादिप्रयुक्तोऽभाव
भतदवधिराशंका तत्र इति यो गिनी क विदाशंकेत्यर्थः॥ तथा च यत्र तथाविधान्वयव्यतिरेकानुविधायित्व
ज्ञानं व्यभिचारशंकाकारणाभावादि प्रयुक्त[illegible] विघटशंकाविरहस्तत्र तर्कितपूर्वतर्कस्यानपेततया

कु०का० टी०२०

नोपदर्शितानवस्थेतिभावः ननु कीदृशस्तर्कः व समवहितजन्यो न स्यादित्याकारकस्तत्र धूमे वह्नि। न चापाद्यव्यति
रेकनिर्णयाभावात्तादृशस्तर्को न संभवतीति वाच्यम् धूमो यदि वह्न्यसमवहितोऽजन्यत्वे सति वह्निसमवहितजन्यो
36 न स्यात् जन्यो न स्यादित्याकारकतर्कात् धूमो वह्निसमवहितजन्यो न वा इत्याकारकाहार्यशंकानिवृत्तौ आपा
द्याभावहेतुकापादकाभावसाध्यकानुमानात् तथाविधापाद्यव्यतिरेकनिर्णयसंभवात्। न च तत्कालिकज्ञानस्याहा
र्यभा[illegible] सरूपतया प्रतिबंधकत्वेन कथं तस्य तन्निवर्तकत्वमिति वाच्यम्। अन्याहार्यज्ञानस्य प्रतिबंधक राम
त्वेपि प्रकृते तस्य प्रतिबंधकत्वोपगमे क्षतिविरहात्। यद्वा तर्कस्यानिष्टप्रसंजकत्वेनानिष्टतया तत्साधन
त्वेन ज्ञाते वह्निसमवहितोऽजन्यत्वज्ञाने द्वेषात् तस्यां इच्छाया अनुदयेनाहार्यज्ञानासंभव इति प्रणिधेयम्। आहार्य
३६ शंकानिवर्तकत्वस्य तर्के संभवात्। ननु एतादृशः तर्कावतार एव कथं तत्प्रतिबंधकस्य धूमोऽवह्नेरेव भविष्य ३६

त्रसिद्धातदवृत्तिसाध्याप्रसिद्धिः यदि च यत्किंचिदज्ञ इति त्वं साध्यं तदा चैत्राद्यात्मानमादाय सिद्धसाधनमि
तिनोपदर्शितानुमानावकाशोपीति। ननु भवदभ्युपगतागमादिभिरीश्वरज्ञानं संपाद्यते त्वा सर्वज्ञत्वादिकं सा
धनीयमित्यत आह। आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादिनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिः स्फु[illegible]ता
आगमादेर्यदि प्रामाण्यं तर्हि बाधनादेरीश्वरपक्षकसर्वज्ञत्वाद्यभावसाध्यकानुमानादेर्निषेधनं नावतारः।
आगमात् सर्वज्ञत्वादिविशिष्टेश्वरसिद्धौ तत्र तद्विरुद्धबाधबुद्धिसंभवादिति भावः। आभासत्वे आगमादेः प्रामा
ण्ये सा पूर्वोक्ता आश्रयासिद्धिः स्फुटतैव दुरुद्धरैवेति कारिकार्थः। ननु आगमादिकमीश्वरांशे प्रमाणम्। न तु तत्स
तौ.२ र्वज्ञत्वांशे तथा च कथं न स्यात् सर्वज्ञत्वादिविशिष्टेश्वरसिद्धावुपदर्शितानुमितिप्रबंध इति चेन्न विनिगम
नाविरहेणागमादेः सर्वांशे प्रामाण्यादिति। ननु अतीन्द्रियपदार्थानभ्युपगंतॄणां चार्वाकानामतीन्द्रियपदार्थ

कु॰का॰टी॰ इति मतमनुपपन्नं स्यात् उपदर्शितानुलयासर्वत्र वह्निवह्न्यभावयोरन्यतरनिश्चयेन वह्निसंदेहाप्र सक्तेर्गांदृष्टां वारंकानी तद्दर्शिनो भावान्यतर २

विलोपप्रसंगरूपबाधकासंभवेन अनुपलब्धिमात्रादेवेश्वराभावसिद्धिः स्यादित्यत आह इंद्रियादृष्टयोः क्व

देहे भावाभावविनिश्चयात् अदृष्टबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्पलं भं दृष्टादृष्टयोस्तत्र तद्दर्शनादृष्टयोः सतो भा

वाभावविनिश्चयात् तत्र तदभावान्यतरनिश्चयात् कुसंदेहः संदेहो न संभवतीति कारिकापूर्वार्धः अयं

37 भावः चार्वाकमते यद्यनुपलब्धिबलादेवाभावनिश्चयस्तदानुमानाद्यप्रामाण्येवह्न्यंशे उत्कटकोटिकसंभवानाते

वह्निव्यवहारसंभवादनुपलब्धेरभावनिश्चायकत्वेदृव्यणंतरमप्याह अदृष्टिबाधिते इत्यादि अदृष्टिबाधि राम

तेकेषौं ... र्त्तेऽपिसं स्यादितितत्राच गोलकाद्यदर्शिनेन गोलकाभावसिद्धावकाशप्रमितिकरणस्यासंभवेन

तन्मते प्रत्यक्षप्रमाणस्वीकारोपि व्याहन्येतेति भावः एवं गृह ... द्वहिर्निर्गतौ श्वावीका ... पुनः परावर्तितगृहे

३६ स्यादर्शनेन गृहस्थानां तदभावनिश्चयेन तस्यासत्वात् किं पुनर्बहुना गृहस्थस्वकुटुंबधनाद्यदर्शनेन तदभावे

३ विदनुपलब्ध्या निश्चिता भावके हेतौ प्रत्यक्षं कर्तुमशक्यं प्रत्यक्षप्रमाणमपि दुः वेराकः २ ३४

ति क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यति अहेतुक एव वा उत्पत्स्यते इति शंकात्रयस्य संभवादिति। यत्तु ताद्दृशशंकात्रय
स्य तथाविधतर्कप्रतिबंधकत्वे मानाभावान्नानुपपत्तिरिति तन्न वक्ष्यमाणरीत्या तत्र तत्प्रतिबंधकत्वस्यावश्य
कत्वात्। तथाहि। धूमो यदि वह्निसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहितजन्यो न स्यादित्याकारकस्तर्कः प्रकृतो
पयोगी। अत्र वह्निसमवहितदंडादिघटितसामग्रीजन्यत्वपक्षाद्दाविवह्निसमानाधिकरणघटादौ व्यभिचार
वारणाय आपादके सत्यंतं तदर्थं च स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणकेयं घटत्वं तद्व
दकूटत्वं स्वमेतावन्मात्रोपादाने स्वसमानाधिकरणवह्निमदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिके वह्निनांतरीयके धू
मरूपे व्यभिचार इति आपादके विशेष्यदलोपादानं तदर्थं च स्वसमानाधिकरणवह्निमत्क्षणाव्यवहितोत्त
रक्षणकेयत्वं तद्वद्कूटत्वमानं च एवं सति वह्निव्यधिकरणघटादौ व्यभिचारवारणमशक्यमिति वा व्य

न४

यद्वि सामानाधिकरण्यविशिष्टजन्यत्वाभावस्यापादकत्वात् तत्राप्यापाद्याभावेनापादकादर्शाभावसाधनेऽव
समवहिताजन्यत्वरूपविशेषणाभावसिद्धिमादायार्थान्तरवारणाय निरुक्तं (?) समवहिताजन्यत्वं
तावच्छेदकेऽपि निवेशनीयम् अतथाच विशेषणाभावत्वेन निर्णीतेऽपक्षे विशिष्टाभावसिद्धिरितरबाधबलात्
व्यापकताघटकं वच्छेदकविशेष्याभावव्यक्तिधर्मो विशेष्याभावमात्रपर्यवसायिनी